

І. Я. Терлюк

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
доцент кафедри історії держави і права,
канд. іст. наук, доцент

ВИТОКИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ЯК НАЦІОНАЛЬНОГО

© Терлюк І., Я., 2015

Досліджено витоки конституційної ідеології українського державотворення як національного. Наголошується на тому, що основи такої ідеології в Україні було закладено в середині XVII ст., коли уперше було обґрунтовано потребу в розбудові національної держави тодішніх українців як незалежної, а головню, соборної. Підкреслено, що спроба запровадити монархізм була зумовлена потребою зовнішньої легітимізації цієї держави.

Ключові слова: український конституціоналізм, конституційна ідеологія, національна ідеологія, Національна революція українського народу середини XVII ст.

И. Я. Терлюк

ИСТОКИ КОНСТИТУЦИОННОЙ ИДЕОЛОГИИ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАК НАЦИОНАЛЬНОЙ

Исследованы истоки конституционной идеологии украинской государственности как национальной. Подчеркивается, что основы такой идеологии в Украине заложены в середине XVII в., когда впервые была обоснована необходимость развития национального государства тогдашних украинцев как независимого, и главным образом, соборного. Подчеркнуто, что попытка ввести монархизм была обусловлена необходимостью внешней легитимизации этого государства.

Ключевые слова: украинский конституционализм, конституционная идеология, национальная идеология, Национальная революция украинского народа середины XVII в.

I. Ya. Terlyuk

THE ORIGINS OF CONSTITUTIONAL IDEOLOGY OF THE UKRAINIAN STATE FORMATION AS THE NATIONAL ONE

We study the origins of constitutional ideology of the Ukrainian state formation as the national one. It is emphasized that the foundations of this ideology in Ukraine was founded in the middle of the XVII century, when on conditions of National Revolution of the Ukrainian people, the necessity of the development of the former Ukrainian national state as an independent, and mainly, sovereign was justified. It is emphasized that the attempt to introduce monarchism was caused by the need of external legitimization of the State.

Key words: Ukrainian constitutionalism, constitutional ideology, national ideology, the National Revolution of the Ukrainian people in the middle of the XVIIth century.

Постановка проблеми. Вважається, що конституціоналізм належить до тих явищ, які “виникли значно раніше, ніж сформувалися уявлення про них” [5, с. 50]. Звідси логічним виглядає висновок про те, що поняття конституції не є зовсім тотожним поняттю конституціоналізму.

На думку цитованого вище автора, конституціоналізм - це політико-правова система, що “функціонально виходить за межі Конституції і взагалі права, *відбиває особливості менталітету і буття народу*” (тут і далі курсив наш – *I. Т.*) [6, с. 3], відображає його цілі й вказує напрям розвитку, інакше кажучи - закладає основи *національної ідеології*, зокрема її складової – *політико-правових* уявлень (концепцій, доктрин) щодо організації суспільства і держави, їх взаємних прав і обов’язків та функціонування права (того, що в основному підпадає під визначення *конституційної ідеології*). На нашу думку, основи такої ідеології в Україні було закладено у добу Хмельниччини - перших років Національної революції українського народу середини – другої половини XVII ст. Вважаємо, що для розуміння національного державотворчого процесу, зокрема в умовах підготовки і проведення конституційної реформи сьогодення, надзвичайно важливим є сучасний погляд не лише на традиції й практику, але й на інтелектуальні витoki й закладення ідеологічних засад українського конституціоналізму.

Стан дослідження. Вітчизняну історіографію, присвячену проблемам українського конституціоналізму, умовно можна переділити на кілька груп. Переважна більшість - це праці теоретиків-конституціоналістів (В. Шаповала, П. Стецюка, С. Шевчука, М. Савчина, А. Крусян, М. Орзіха, Ю. Тодики та багатьох ін.), якась частина – істориків права (чи не найбільш помітні автори: О. Мироненко, В. Єрмолаєв, О. Кресін) та “чистих істориків”. Серед останніх проблема демократичних традицій українського народу його свободолюбства, потягу до рівності, справедливості, виборності владних органів, їх децентралізації, тобто традицій, які покладено в основу сучасного розуміння явища конституціоналізму, стала предметом досліджень В. Кононенка, С. Полтавця, О. Ситника, В. Смолія, В. Степанкова, О. Струкевича, В. Шевчука, Т. Чухліба та ін. Проте, як нам видається, попри велику історіографію означена у заголовку проблема формально та поверхово виглядає більш знайомою, аніж глибинно зрозумілою та засвоєною.

Мета статті. Привернути увагу до проблеми ідеологічних витоків обґрунтування українського державотворення як національного, потреби зміни форми державного правління і класифікації форм міждержавних правових зв’язків у перші роки Національної революції середини XVII століття – доби Хмельниччини.

Виклад основних положень. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького, що була викликана жорстоким соціальним гнобленням, наростанням перешкод у розвитку національної культури та мови, утисками православної релігії, мала усі ознаки національної революції. Революційний характер подій української історії, які розпочалися під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького 1648 р. (Хмельниччина) й тривали до ліквідації восени 1676 р. козацьких державних інституцій гетьмана Петра Дорошенка у Правобережній Україні, найпоштовіше обстоюється та найґрунтовніше аргументується у працях провідних вітчизняних учених-медієвістів В. Смолія та В. Степанкова. *Революція*, – тому що в роки національно-визвольної боротьби було здійснено кардинальні зміни в суспільному ладі, державному устрої та праві. *Національна*, – тому що ці зміни об’єктивно відповідали інтересам усіх соціальних прошарків українського народу [9].

Започаткувавши козацько-гетьманську державу, революція дала початок якісному етапові в розвитку ідеї козацької державності *як української державної ідеї* (тут і далі виділення наше – *I. Т.*), що виявлялася у *створенні національної держави*. Піонером такого підходу щодо можливих перспектив вітчизняного державотворення є підстави вважати гетьмана *Богдана Хмельницького*.

Уперше гетьман Б. Хмельницький сформулював ідею створення національної держави, хоча й на обмеженій території та залежної від Речі Посполитої, після здобутих перемог під Жовтими Водами і Корсунем. Тоді в його програмі вимог до польського уряду йшлося про створення по Білу Церкву й Умань удільної, з визначеними кордонами, держави [3, с. 239, 240]. А вже наступного, 1649 року, Б. Хмельницький у своїх вимогах пішов далі, й уперше в історії української суспільної та політико-правової думки сформулював основні принципи національної державної ідеї, висунувши посуті політичну програму українського державотворення, що умовно містить три пункти.

По-перше, було сформульовано положення про соборність Української держави.

Ідеологія і практика Національної революції під проводом Богдана Хмельницького однозначно засвідчують: йдеться не лише і не просто про створення держави, а держави етнічної (національної). Досить виразно ця думка звучить уже в проголошеному гетьманському Універсалі 1648 р.: "...Ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажили наше Військо Запорізьке, через що *Україна наша* і слава і Божі дома мало не загинули, і святі місця і тіла святих... і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся (мати [за] дитину, батько [за] сина, син [за] батька) - *це ридання всієї України голосами пробиває небо, благаючи помсти від господи бога, - ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли*" [Див.: 11 - "Зазивні універсали", с. 177]. Восени того самого року, після низки блискучих перемог над поляками, Б. Хмельницький у листі до турецького султана Мухамеда зазначав: "а нам Господь бог ... за наші кривди дозволив взяти під владу більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу..." [Цит. за: 9, с. 23, 24].

Зрештою, наголос на політичній незалежності України та етнічній державності є наскрізною думкою в усіх переговорах, виступах і діяннях гетьмана. Відтак у реалізації задуманого Б. Хмельницький убачав відтоді основну мету своєї діяльності ("Виб'ю з людської неволі руський народ увесь! Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможі мені в тому чернь уся - по Люблін, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоб <...> [польські пани], знищивши хлопів, і на козаків не вдарили... За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підйму... А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіти, мовчіти ляхи") [1, с. 108, 109].

Справедливості ради зазначимо, що в історіографії не усі вважають тогочасну державну політику Б. Хмельницького соборною. Згадаємо авторитетну думку про те, що в політиці гетьмана "пріоритет вбагатоєкрат над ідеєю національного визволення всього народу надавався завданню створення станової козацької держави, і зовсім не обов'язково, щоб така держава обіймала всю етнічну територію" [4, с. 18, 19].

По-друге, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від польського короля. Це добре простежується з політичної доктрини самих повсталих; це добре розуміли втаємничені тогочасні політики. Так, польський магнат Микола Потоцький вже на початку березня 1648 р. зауважував, що козаки "хочуть необмежено панувати на Україні, складати договори з іноземними монархами і те все робити, що їм подобається" [1, с. 117-119]. Наступного року: "...Лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде. <...> Нас Бог від них (Польщі і Литви - І. Т.) увільнив - короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільні" [Там само, с. 152]. На думку дослідників, тут він "розмовляв з послами не як ватажок повстанців, а як володар України" [7, с. 200].

По-третє, утворена Українська держава розглядалася як спадкоємиця Київської Русі. Зокрема під час переговорів з поляками, Б. Хмельницький припускав укладення миру з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, "що володіли благочестиві великі князі" [1, с. 153].

Та попри чітко визначену мету - розбудову незалежної держави, що охоплювала б усі землі тодішнього етнічного розселення українців - державотворчий поступ українців цілком залежав від воєнних успіхів армії гетьмана Б. Хмельницького.

Після поразки козацьких військ під Зборовом однойменний договір визначав українську державність як автономну (за В. Шевчуком - субдержаву) у складі Речі Посполитої [13, с. 20, 21]. А з укладенням Білоцерківського миру, польський уряд взяв курс на ліквідацію державної автономії Гетьманщини. І попри те, що після успішної битви під горою Батіг, з 1652 р. по 1654 р. Україна фактично і юридично виступала як цілком суверенна держава, що "не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана", вже з осені 1653 р. поляки поновлюють воєнні дії. А в середині грудня того ж року укладається польсько-кримський Кам'янецький договір, який не передбачав існування козацької України й дозволяв польським підрозділам у найближчі часи

окупувати її терени. Усвідомлення критичності ситуації й безперспективності намірів будувати українську державу як *автономію* в складі Польщі, Б.Хмельницький, ведучи активну і багатосторонню дипломатичну діяльність, остаточно зважується на нову спробу побудувати українську державу, але вже *під протекторатом* Московії [12, с. 77, 78].

З укладанням т. зв. Переяславського (чи Московсько-Переяславського) договору починається *новий етап юридичного закріплення (визнання) української державності, але вже у межах Московщини*.

За умовами договору, Україна зберігала свій державний устрій і свою територію, але на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві данини як протекторові за оборону проти зовнішніх ворогів [14, с. 129]. Зважаючи на це, багато вчених розцінюють такі обмеження прав України як номінальну протекцію російського царя, як номінальну васальну залежність від Росії. Однак право на провадження зовнішньої політики, яким у той час володіла Україна, (за М. Грушевським) було прерогативою саме самостійної держави [2, с. 751–754]. Між іншим, визнаючи стосунки між Україною і Росією, необхідно брати до уваги стан православної церкви – цієї дуже впливової інстанції: вона залишалася самостійною, не підлеглою російському патріархату.

Значення Московсько-Переяславського договору полягає в тому, що він у *політичному відношенні* юридично засвідчував на міжнародному рівні відокремлення України від Речі Посполитої (мало важливе позитивне значення), а у *правовому* – створення військово-політичного союзу антипольської спрямованості у формі сюзеренітету-васалітету з династією Романових сусідньої Московської держави. Ілюстрацією стосунків васалітету-сюзеренітету стала, зокрема практика присяги на вірність цареві новообраного гетьмана разом із старшиною та укладення між ними договірних (гетьманських) статей.

Водночас із утвердженням національної державної ідеї, іншим сегментом державно-правових поглядів гетьмана Богдана Хмельницького стало *відродження ідеї українського монархізму*.

Б. Хмельницький прямо чи опосередковано висловлює думку про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря Української держави (князівства). Вже у лютому 1649 р., промовляючи до польських комісарів у Переяславі, він без натяків заявляє: “Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але то мі Бог дав, жем есть єдиновладцем і самодержцем руським...” [1, с. 108, 109]. Українські землі називав “своїм князівством”: “Досить маю тепер <...> на Україні, Поділлі і Волині <...> у землі і в князівстві моїм по Львів, Холм і Галич, куди земля руська сягає і мова руська заходить”. Коли мова зайшла про дії гетьманської адміністрації в Києві, підкреслював: “Я можу розпоряджатись в цьому краї. Київ моє місто, я пан воевода київський” [Там само].

Дослідники звертають увагу на започаткування процесу утвердження в свідомості різних верств погляду на владу Гетьмана, як на владу, дану від Бога. Так, полковники у своєму листуванні з прикордонними московськими воеводами титулюють Хмельницького: “Божею милістю великий государь Богдан Хмельницький”, а митрополит Сильвестр Косов називає його “нашої землі начальником і повелителем” [8, с. 112, 113].

Вважаємо, що реальні кроки Б. Хмельницького щодо закладення власної династії (Молдавські походи - Тиміш Хмельницький) й спроба закріплення вітчизняного монархізму у формі спадкового гетьманства (Юрій Хмельницький) в очах великого гетьмана мали легітимізувати на зовні його владу й стати гарантією визнання Української держави як суб'єкта в європейській політиці.

Висновки. Основи конституційної (політико-правової) ідеології українського державотворення, що ґрунтувалася на принципах розбудови національної, незалежної та, головню, соборної держави (національної ідеології – *Т. І.*), було закладено у перші роки Національної революції середини XVII століття - добу Хмельниччини. Спроба відродження/запровадження монархізму, носієм якого був гетьман Б. Хмельницький, зумовлювалася *передовсім* потребою зовнішньої

легітимізації держави - її визнання монархічною Європою. Юридичне закріплення української козацько-гетьманської державності відбулося на основі Зборівської й Білоцерківської угод (як автономія в межах Речі Посполитої) та Московсько-Переяславського договору з Московською державою (політично-васальна залежність).

1. *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.* – Т. 2. - М.: Издательство академии наук СССР, 1953. – 456с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mirknig.com/knigi/history/1181326480-voossoedinenie-ukrainy-s-rossiey-v-3-h-tomah.html> 2. Грушевський М. *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* / М. Грушевський. - Т. 9. Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1996. – 880 с. 3. *Історія українського козацтва: нариси: у 2 т.* – Т. 1 / редкол.: В. А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 800 с. 4. Макарчук С. *Державотворчі, національні і соціальні спектри політики Б. Хмельницького* / С. А. Макарчук // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів.* – Львів-Люблін, 1996. - С. 9–20. 5. Орзих М. Ф. *Категориальное опрецеление перспектив науки конституционного права // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку: [матеріали виступів учас. “круглого столу” / за ред. А. П. Гетьмана).* - Х.: Право, 2009. 6. Орзих М. Ф. *Конституционное право Украины: Учеб.-метод. пособие.* - О., 2003. 7. Полонська-Василенко Н. *Історія України: у 2-х т.* - Т. 1. *До середини XVII століття* / Н. Полонська-Василенко. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1993. – 640 с. 8. Полтавець С. *Українська політична думка середини XVII століття* / С. Полтавець / за ред. В. В. Кривошеї. – К., Світосгляд, 2009. - 170 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nbuvip.gov.ua/images/nauk-mon/Monographpravlena.pdf> 9.Смолій В. А. *Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації* / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с. 10. Смолій В. А. *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)* / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999 – 352 с. 11. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т.- Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / упоряд., передмова В. Шевчука.* - К.: Дніпро, 2001. - 504 с. 12. Терлюк І. Я. *Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї* / І. Я. Терлюк, І. М. Флис. – Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. – 300 с. 13. Шевчук В. *Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття* / В. Шевчук // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т.* – Т. III. *Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / упоряд., передмова В. Шевчука.* – К.: Дніпро, 2001. – С. 7–172. 14. Яковлів А. *Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст.* / А. Яковлів // *Укр. істор. журнал.* – 1995. – Вип. 6, № 405. – С. 124–138.